

Predgovor

Sialkot, Pakistan¹

Na mesec mi uspe zaslužiti okrog 6.000 rupij [približno 54 evrov].
Alam, delavec na domu

Skupaj s svojimi petnajstimi sodelavci, razpršenimi na strehi majhne tovarne na obrobju Sialkota, gospod Kasir Mohamed sedi za ozkim lesenim okvirom, prek katerega je razpeto črno platno. Na platnu je nameščen vzorec majhnega našitka, skozi katerega Mohamed vleče zlato rumeno nit. Gibi so počasni, natančno umerjeni, igla, skozi katero je napeljana nit, vedno najde izhod na pravem mestu. Nedaleč stran od Mohameda sedi eden izmed njegovih sinov, prav tako z iglo v roki, prav tako sklonjen nad našitkom, v njegovem primeru velikim modrim našitkom Blue Ridge School. V istem podjetju so zaposleni trije Mohamedovi sinovi. Kakor vsi delavci tudi oni delajo po šest dni na teden, v deveturnem delavniku, ki traja od 9:00 do 18:00, h kateremu pa morajo, kakor pravijo, najmanj dvakrat na teden dodati še po štiri nadure.

¹ V nekoliko krajši obliki je zgodba o Sialkotu, ki jo predstavljam v tem poglavju, izšla v reportažni obliki: V. Badalič, »Svet brez pokojnin, zdravstvenih prispevkov, regresa, sindikatov: Pakistan, delovna sila 21. stoletja«, *Dnevnik – Objektiv*, 12. september 2009, str. 16–18.

Podjetje J. Arthur, ki zaposluje Mohameda in njegove tri sinove, se ukvarja predvsem z izdelavo našitkov za vse vrste uniform (policijske, vojaške, šolske ...), poleg tega pa tudi z izdelavo pasov, zastav in trakov (za vojaška odlikovanja). »Kljub recesiji nam zaenkrat gre še vedno dobro. V podjetju imamo trenutno 60 do 70 delavcev, sodelujemo pa tudi z nekaterimi zunanji pogodbeniki,« je povedal Šahroz Kalim, sin izvršnega direktorja, ki je bil v času obiska, v zadnjih dneh avgusta 2009, ravno sredi priprav, da prevzame očetovo pozicijo. Kakor v veliki večini sialkoških proizvodnih obratov je tudi delo J. Arthurja vezano izključno na tujino. »Stranke imamo v Maleziji, Veliki Britaniji, ZDA, Singapurju, na Tajskem,« je naštel Kalim. Tistega dne sem v času obiska med drugim opazil našitke floridske policije (ZDA), univerze Otemae (Japonska), singapurske civilne zaščite in srednje šole Blue Ridge School (ZDA).

Delovna sila, zaposlena v družinskem podjetju J. Arthur, je, tako kot v mnogih drugih podjetjih, podvržena strogemu nadzoru. Nič ni prepuščeno naključju. Ko me je Kalim Zafar Bati, izvršni direktor, sprejel v svoji pisarni, sem na eni izmed miz opazil ekran, na katerem so se prikazovali posnetki iz vsakega izmed delovnih prostorov. »Pakistanski delavci so leni,« je brezkompromisno ocenil svoje rojake Zafar Bati. »Zato imam kamere, da lahko spremljam, kako delajo. Če bi stalno stal poleg njih in jih nadzoroval, bi bil nepriljubljen. Delavci me ne bi imeli radi. Tako pa lahko že od tod vidim, kako delajo, in če nekdo dela prepočasi, pošljem svojega pomočnika, da delavca opozori, naj dela hitreje.«

Kako pa je s plačami delavcev? Po kakšnem ključu se odloča o višini njihovih plač? »Delavci so plačani po kosu. Za vsak našitek se postavi cena in po opravljenem delu seštejemo zneske,« je povedal mladi Kalim. Kakor velja v mnogih tretjesvetovnih proizvodnih obratih, tudi J. Arthur svojim delavcem ne plačuje osnovnega zdravstvenega zavarovanja, ne regresa, dodatka za malico, prevoza na delo ... Skratka, vseh tistih ugodnosti, ki jih pri nas dojemamo kot nekaj samoumevnega. Poleg tega se od plače tudi ne odvaja zneska za pokojnino, kar pomeni, da morajo delavci do konca življenja samostojno skrbeti zase ali biti preskrbljeni s pomočjo svojih družinskih članov. Kar se tiče

primerov, ko delavci zbolijo in potrebujejo zdravniško pomoč, Kalim zatrdi, da v takih primerih »oče za delavca nameni nekaj dodatnega denarja«. A kljub takšnim občasnim dodatkom so plače tako mizerne, da zaposlenim nikakor ne morejo zagotoviti dostojnega preživetja. S sedemnajstletnim delovnim stažem je 50-letni Kasir Mohamed delavec, ki je v podjetju J. Arthur zaposlen največ časa. Glede na to, da je pričel delati pri petnajstih letih, ima gospod skupno že 35 let delovne dobe. In koliko znaša njegova plača po treh in pol desetletjih dela? »Približno 10.000 rupij na mesec,« je razkril Mohamed. V času obiska je bilo za en evro mogoče dobiti 112 rupij, kar pomeni, da je Mohamedova mesečna plača znašala približno 89 evrov.

V zadnjih nekaj desetletjih se je Sialkot –mesto, ki leži približno dve uri in pol vožnje severno od Lahoreja – s pomočjo globalizacije spremenil v eno izmed glavnih pakistanskih industrijskih središč, kjer se izvaja proizvodnja za izvoz na ameriški in evropski trg. Opirajoč se na predhodne izkušnje, ki so jih imeli v predelavi usnja in izdelavi usnjenih izdelkov, so se Sialkočani tudi pri delu za »zahodne« trge osredotočili predvsem na izdelavo usnjenih izdelkov – v prvi vrsti nogometnih žog, po proizvodnji katerih so še vedno najbolj znani. Vse največje športne korporacije (Adidas, Nike, Mikasa, Everlast) proizvajajo svoje žoge tudi v Sialkotu. Poleg izdelave žog se Sialkot ukvarja tudi s proizvodnjo športnih oblačil in kirurške opreme. Po podatkih sialkoške trgovske zbornice so bili iz Sialkota v letu 2008 izvoženi izdelki v skupni vrednosti 712 milijonov dolarjev: od tega je delež usnjenih izdelkov znašal nekaj več kot 214 milijonov dolarjev, kirurške opreme približno 151 milijonov dolarjev, nogometnih žog okrog 89 milijonov dolarjev, športnih oblačil pa je bilo izvoženih za 86 milijonov dolarjev.

Proizvodnja v Sialkotu se, tako kot praktično na vseh podobnih tretjesvetovnih industrijskih lokacijah, izvaja na treh različnih nivojih. Na prvem, najvišjem nivoju so velike tovarne, ki se nahajajo v izvozno-predelovalnih conah – v industrijskih območjih, kjer izvoznim podjetjem ni potrebno plačevati carin in davkov. Poleg tega so bile pakistanske cone – tako kot v nekaterih drugih tretjesvetovnih državah – formulirane kot območja, kjer so ukinjene nekatere pravice, ki delavcem in

delavkam sicer pripadajo po zakonu o delovnih razmerjih, ki velja v državi. Conska podjetja so tako postala podjetja, za katera ne veljajo ista pravila kakor za ostala podjetja v državi. V Pakistanu je kot eden najspornejših posegov v zakon o delovnih razmerjih bil ob nastanku con sprejet odlok, ki je conskim delavcem in delavkam prepovedoval organiziranje ali sodelovanje v stavkah.

Do danes je bilo v Pakistanu ustanovljenih že 22 izvozno-predelovalnih con, razpršenih po obrobjih vseh večjih mest v državi. Po podatkih Mednarodne organizacije za delo (ILO) je bilo leta 2006 v pakistanskih conah zaposlenih nekaj več kot 888.000 ljudi. Osrednje dejavnosti, na katere so se cone osredotočile, so izdelava elektronskih izdelkov, oblačil, igrač, plastičnih izdelkov in predelava živil, njihova ključna tržišča pa so ZDA, Evropa ter države jugovzhodne Azije (predvsem Malezija). Ena izmed con je bila zgrajena tudi v Sialkotu, približno 20 kilometrov izven mesta. Njena vrata so, tako kot mnoga vrata tamkajšnjih tovarn, ob obisku ostala zaprta za obiskovalce.

Na drugem nivoju proizvodne verige so manjše tovarne, ki so razpršene zunaj izvozno-predelovalnih con in zanje ne veljajo nobene davčne olajšave. Ponavadi gre za podjetja s 50 do 100 zaposlenimi, ki bodisi prevzemajo naročila, ki jih velike tovarne zaradi zapolnjenih kapacitet ne morejo uresničiti, bodisi pridobivajo naročila samostojno, na lastno pest. Ena takih tovarn je bila zgrajena na obrobju Sialkota. »Skupno imamo približno 80 delavcev. Nekaj tistih, ki so bili zaposleni pogodbeno, smo morali odpustiti zaradi recesije,« je povedal Mohamed Said, lastnik Top Rank Industries, podjetja, ki se ukvarja s proizvodnjo nogometnih žog in različnih vrst elastičnih športnih trakov. V svoji 25-letni karieri je Said proizvajal za različne transnacionalne korporacije, na primer za Adidas, Everlast, Mikaso, Tempish (Češka), poleg tega pa izdelke pod svojo blagovno znamko Top Rank izvažata tudi v Rusijo.

Ko je vzel v roke eno izmed nogometnih žog, ki so bile razstavljene v vitrini njegove pisarne, mi je Said na kratko razložil, kam gre denar, ki ga končni kupec plača za izdelek. »Tole je žoga višjega kakovostnega razreda. Material je uvožen iz Japonske. Material, delovna sila in vsi naši stroški nas stanejo približno 5 dolarjev na žogo. Prodamo jo za

7, morda 8 dolarjev. V trgovini stane od 30 do 35 dolarjev,« je povedal. Pri cenejših žogah, tistih narejenih s pakistanskim usnjem, vsi stroški izdelave in materiala znašajo 2 dolarja na kos. Prodajo jo za 4 dolarje. V trgovini stane okrog 10 dolarjev. In delavci? Koliko znašajo mesečne plače? »Približno 20.000 rupij,« je navedel Said znesek, ki je preračunan v evre takrat znašal 178 evrov.

Prostori neke druge manjše tovarne, H-Skill Sports, ki je bila zgrajena v centru mesta, so bili ob obisku videti skrajno klavarno. Bili so prazni. »Zaradi recesije trenutno ni dela. Drugače tu v tovarni dela 15 do 20 ljudi, zunaj mesta pa imamo še 30 do 60 pogodbenikov, ki za nas šivajo žoge,« je povedal kodrolasi lastnik Navid Soni, ki družinsko podjetje vodi od leta 2001 naprej. Ko mi je pokazal katalog izdelkov, ki so jih naredili v preteklih letih, sem na njem opazil predvsem nogometne žoge. Med drugim je Sonijevo podjetje izdelovalo promocijske žoge za Coca-Colo, McDonald's, Pizza-Hut, Kodak, Reuters. V omejenem obsegu so delali tudi za Adidas. Ko so tovarniški stroji še brneli, so se plače Sonijevih delavcev gibale med 100 in 170 evri na mesec. V času obiska so bili vsi delavci doma, na čakanju. Nihče izmed njih ni prejemal nobene podpore, saj je socialna država koncept, ki v Pakistanu ne obstaja. To je še ena »prednost« sodobnega kapitalizma: popolna fleksibilnost brez vsakršnih stroškov. Ko dela zmanjka, delavec preprosto ostane doma, ne da bi mu pripadala kakršnakoli pomoč.

A svojega najskrajnejšega, najbolj brutalnega utelešenja kapitalistični produkcijski sistem ni našel ne v prostih conah ne v majhnih družinskih tovarnah, ampak v zasebnih domovih, včasih zgolj majhnih sobah, kjer neznano število ljudi po vsem svetu opravlja večinoma lažja fizična, ročna dela. Tudi Sialkot ni izjema. V bližini mesta se razprostirajo vasi, kamor iz večjih izvoznih podjetij odteka del produkcije. V Kičijanu – eni izmed vasi tik ob Sialkotu – sem spoznal Karima Razo, 26-letnega delavca na domu, ki skupaj z dvanajstimi sodelavci izdeluje brošure, kataloge in reklamni material. Raza je pričel delati pri trinajstih letih, na trenutnem delovnem mestu pa je zaposlen dve leti. V majhnih sobicah, natrpanih s stroji za tiskanje in kupi papirja, sedaj izvaja produkcijo za »zahodna« tržišča. »Delamo za lokalna izvozna

podjetja, ki proizvajajo za tuje korporacije,« je dejal Raza. Trenutno izdelujejo brošure za Acesport (Velika Britanija), v preteklosti pa so delali tudi za Nike in Adidas. Njegova mesečna plača znaša 9.000 rupij, približno 80 evrov.

Nedaleč stran od Kičijana, v vasi Bart, ki leži kakšnih pet kilometrov izven Sialkota, se prav tako skrivajo številni prostori, kjer delavci na domu kot zadnja, najnižja stopnica v podizvajalski verigi opravljajo dela za svoje naročnike iz mesta. Šivanje žog je eno izmed standardnih del. »En delavec sešije štiri žoge na dan. Za eno žogo je potrebnih 390 šivov. Za vsako narejeno žogo prejme nekje med 40 in 55 rupij. Torej skupno zaslužimo okrog 200 rupij (1,78 evra) na dan na osebo,« je povedal Munir Ahmed, 30-letni vodja delavnice, ki se nahaja v enem izmed prostorov njegove hiše. Skupaj z njim tam dela še petnajst ljudi, čeprav so bili na dan obiska tam le štirje. »Delo dobimo iz Sialkota, od podjetij, ki delajo za izvoz v ZDA in Evropo,« je razložil Ahmed, ko sem se pozanimal, kdo so njegovi naročniki. Ahmed je tudi zatrdil, da raje dela doma, ker mu tako ni treba plačevati za prevoz, ki bi ga sicer moral plačevati, če bi se vozil na delo v Sialkot. Poleg tega prednost vidi tudi v tem, da si lahko po lastnih željah ureja svoj delovni urnik. S stališča naročnikov – sialkoških izvoznih podjetij – se delo na domu zdi najugodnejša rešitev iz povsem drugačnih razlogov: pri delu na domu se podjetje odkriža plačevanja stroškov, ki so vezani na prostor proizvodnje (na primer najem prostorov, plačevanje elektrike, vode ...), poleg tega pa se odkriža tudi plačevanja za orodje, ki je potrebno za izvedbo dela, saj si ga priskrbijo delavci sami.

V vasi Bart se na trenutke zdi, da celo Engelsovi opisi položaja delavskega razreda v Angliji 19. stoletja govorijo o časih, ko je delavcem šlo še dobro. Preteklost, ki jo je opisoval Engels, je bila srhljiva, a naša sodobnost jo zlahka dohiteva. Življenjske razmere v vasi Bart, proizvodni lokaciji novega kapitalizma, so na skrajno nizkem, človeka nevrednem nivoju. Vodovod ne obstaja. Električna napeljava ne doseže vseh. Ulice so neasfaltirane. Daleč najgnusnejši so odprti odtočni kanali, razpredeni po celi vasi; iz njih se proti hišicam širi nevzdržen smrad. »Tu izdelujemo priprave za rezanje ribiške vrvice. Materiale dobimo v tovarni.

Delamo za Zona Industry iz Sialkota. Oni potem to prodajo naprej v tujino,« je povedal 20-letni Ali Raza, sedeč v majhni, devet kvadratnih metrov veliki sobi, kjer je delal skupaj z dvema prijateljema. »Dobiti delo ni težko. Vedno ga je dovolj,« je dodal. In plača? Plačani so po kosu, skupni mesečni znesek pa se giblje okrog 100 evrov. Nedaleč stran od Razovega delovnega prostora se nahaja še eno podobno »podjetje na domu«, kjer dva prijatelja pilita zdravniške škarjice. Stisnjena v majhni sobici, sklonjena nad kupi škarjic, tudi onadva izvajata proizvodnjo za izvoz prek sialkoškega posrednika. »Dela imamo dovolj,« je zatrdil 48-letni Alam, eden izmed članov dvojca. »Material dobimo iz podjetja Acro Surgical iz Sialkota. Ene škarjice so vredne 60 do 70 rupij. Za naše delo dobimo od 5 do 6 rupij na kos.« Skupni znesek, ki ga Alam uspe zaslužiti na mesec, znaša 54 evrov, kar je tudi najnižja plača, za katero sem slišal tistega dne v vasi Bart. V isti ulici kakor Alamov delovni prostor se nahaja tudi družinska delavnica za izdelavo dud (glasbenega inštrumenta), ki jo vodi Nadim. Za razliko od večine delavnic na domu, ki iz prejetih materialov predelajo izdelek zgolj do določene stopnje, Nadim samostojno nabavlja materiale in izdelava produkt od prve do zadnje, končne faze. Ne gre torej zgolj za delno predelovanje prejetih materialov, ampak za samostojno obrtniško dejavnost, v kateri nadzorujejo celoten potek izdelave. Nadim je povedal, da je njegova družina v tem poslu že 75 let, še iz časov britanske kolonije. »Sedaj delamo za izvoz. Prek nekega podjetja v Sialkoto prodajamo v ZDA in Evropo,« je razložil Nadim. Za ene dude dobi približno 22.000 rupij, od tega jih gre 1.500 za delo. Na mesec mu uspe zaslužiti okrog 10.000 rupij.

Ko sem obiskal podjetje na domu, ki ga je vodila oseba, ki se je želela tako kot mnogi drugi predstaviti zgolj s svojim imenom, Ahsan, sem naletel še na eno »prednost«, ki jo za naročnike prinaša najemanje dela na domu. Gospod Ahsan, ki je vodil delavnico, v kateri je bilo zaposlenih 15 delavk in delavcev, je proizvajal za ruski trg; samostojno je delal za podjetje Ray Sports iz Moskve. Ukvarjali so se predvsem s šivanjem usnjenih izdelkov, kot so boksarske rokavice in vreče. Po dvanajstih letih dela se je Ahsanu pripetil dogodek, ki je povzročil propad njegovega podjetja. »Kupcu smo poslali blago, a je zavrnil plačilo. Dolžan nam

je 44.000 dolarjev. Plačali so le 30 odstotkov, preostalih 70 odstotkov nam še vedno dolgujejo,« je dejal Ahsan, sedeč za pisalno mizo v svoji pisarni, po tleh katere so ležali kupi boksarskih rokavic. »Na lokalnem trgu smo sami kupili material, potreben za proizvodnjo. Vzeli smo posojilo, da smo lahko kupili material. Sedaj smo dolžni. Ne vemo, kako bomo poravnali dolg.« Kot dokaz o svoji poštenosti Ahsan navede primer, ki se mu je zgodil pred leti. Eden njegovih naročnikov iz Velike Britanije mu je po pomoti dvakrat plačal za izdelke. »Obvestili smo jih o pomoti in jim vrnili denar. Vrnili smo jim, kar je bilo preveč plačano. Zahvalili so se nam in nam celo dali nekaj za nagrado,« je povedal Ahsan. A sedaj, ko tudi po posredovanju pakistanskih institucij ne more izterjati denarja, ki so mu ga dolžni Rusi, lahko zgolj nemočno prenaša posledice brezobzirnosti sodobnega načina poslovanja. Mnoga podjetja, ki podajajo svoja naročila tretjesvetovnim podizvajalcem, zlorablajo pomanjkanje učinkovite regulacije, ravno delavci na domu, ki operirajo v povsem nelegalni maniri, pa so najranljivejši. V primerih, ko se naročniki v nekem trenutku odločijo, da ne bodo plačali za opravljeno delo, so delavci na domu povsem nemočni, saj se ne morejo opreti na nikakršno pravno pomoč.

Ob obisku delavnice na domu Munirja Ahmeda – delavnice, ki se ukvarja s šivanjem nogometnih žog – pa sem imel priložnost spoznati še eno izmed značilnosti sodobnega kapitalizma, za katero se vodje podjetij in delavnic na domu trudijo, da ostane čim bolj skrita. Ob mojem vstopu v delavnico je eden izmed mlajših delavcev, po fizični konstituciji sodeč zagotovo mladoletna oseba, odložil žogo, ki jo je trenutno šival, nato pa vstal s svojega delovnega stola in odkorakal iz prostora. V času mojega obiska se ni več vrnil. Ob pogovoru s preostalimi delavci je hitro postalo jasno, da ne želijo načenjati te teme, saj se Sialkot še vedno otepa neprijetnega slovesa industrijskega središča, ki uporablja otroško delo.

S pomočjo članka, objavljenega junija 1996 v reviji *Life*, se je Sialkot zapisal v zgodovino kot ena izmed lokacij, kjer sodobni kapitalizem uporablja otroško delo. Tekstu z naslovom »Šest centov na uro« (toliko je namreč takrat v dolarjih znašalo plačilo Nikejeve delovne sile) je bila